

BUREAUCRATIE IS EEN INKTVIS

RENÉ TEN BOS
BUREAUCRATIE IS
EEN INKTVIS

BOOM | AMSTERDAM

Tweede oplage 2015

© René ten Bos, Nijmegen 2015

© Uitgeverij Boom, Amsterdam 2015

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprerecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Omslagillustratie: Corbis / Hollandse Hoogte

Foto auteur: © Dinand van der Wal

Verzorging omslag en binnenwerk: Marry van Baar

ISBN 978 90 8953 631 0

NUR 730

www.boomfilosofie.nl

INHOUD

DEEL I	INKT	9
	Inktschijters	11
	Malacologie	16
	Kan bureaucratie bekritiseerd worden?	18
	Zijn mensen van nature bureaucratisch?	24
DEEL II	HYPEROBJECT	33
	Over hyper, glimpen en zwak denken	35
	Ideaaltype	41
	De vijf kenmerken van bureaucratie	45
DEEL III	INNERLIJKHEID	81
	De bureaucratische fauna	83
	Oikonomia	92
	De vloek van Taylor	119
	Angst	136
	Burra	151
	Noten en verwijzingen	153
	Literatuur	175
	Namenregister	185
	Dankwoord	189

In memoriam
Cokky Kraaij

‘Parodie is zuur geworden eerbetoon.’

Brendan Gill

DEEL I

INKT

‘Et schriewet olle ut densülwen Enketpott.’
(Oudduits gezegde)

Inktschijters

Waar macht is, is inkt. En waar inkt is, is macht. Deze simpele wet geldt nog steeds, ook al is onze omgang met de vloeistof anders geworden dan in vroegere tijden. Toch wisten ze vijfduizend jaar geleden in China ook dat je een keizerrijk niet alleen met zwaard en kruut bij elkaar kunt houden. Een veel efficiënter machtsmiddel is de verspreiding van inkt. Deze werd aanvankelijk nog met een bamboetak op een lemen of stenen ondergrond aangebracht.¹ De technieken zijn inmiddels veranderd, maar het achterliggende idee is nog steeds hetzelfde: macht moet, wil ze werkzaam zijn, op een ondergrond – aanvankelijk steen, later ook aardewerk en weer later papier – ingebrand worden. Het Latijnse woord *encaustum*, waarvan het woord ‘inkt’ is afgeleid, betekent ‘ingebrand’.

Pennenlikkers – Degenen die verantwoordelijk zijn voor dat inbranden, zal ik in dit boek aanduiden als ‘inktschijters’. Het Nederlands kent weliswaar het woord ‘pennenlikker’, maar dat voldoet minder goed. ‘Pennenlikker’ is een scheldwoord dat we gebruiken om een bepaald type kantoorbediende aan te duiden dat dom, duf en saai wordt gevonden. Niet iedere kantoorbediende is echter een penneknikker, want niet alle kantoorbedienden zijn saai, duf of dom. Hun werk is dat meestal wel, maar persoon en functie vallen niet altijd samen in een bureaucratie. Wat dat betreft is er hoop.

Van kantoorbedienden die onmiskenbare pennenlikkers zijn geworden, kunnen we wel met stelligheid zeggen dat ze de saaiheid van hun functie niet uit hun persoon hebben weten weg te houden. Misschien, zullen cynici zeggen, konden ze als saaie mensen gewoon niets anders dan saaie banen kiezen. Maar over saaie mensen zal ik het hier niet hebben. Ook niet over saaie banen. De vraag of werken in een bureaucratie saai is, doet hier niet ter zake. Ik geloof zelfs helemaal niet dat bureaucratieën saai zijn. Integendeel, ze zijn fascinerend. Niet alleen vanuit bedrijfs- of bestuurskundig perspectief. Juist ook vanuit sociaal, antropologisch of filosofisch perspectief. Ik zal in dit boek proberen de bureaucratie op een niet-bedrijfskundige manier te benaderen. Wat dat precies betekent, wordt later duidelijk.

Een belangrijke reden om het woord ‘inktschijter’ te kiezen in plaats van ‘pennenlikker’ hangt samen met het feit dat ik saaiheid en bureaucratie niet met elkaar wil verbinden. Dat zal inmiddels duidelijk zijn. Maar ik moet nog verder preciseren. Het feit dat alle kantoorbedienden inkschijters zijn, wil niet zeggen dat alle inkschijters kantoorbedienden zijn. Onder de inkschijter versta ik hier niet zozeer de kantoorbediende, maar meer de *bureaucraat* in het algemeen. Over deze man of vrouw en zijn of haar wereld zal ik het hier gaan hebben. De wonderlijke these die ik daarbij zal verdedigen, is dat de wereld van de inkschijter de wereld van ons allen is geworden. Straks zal ik uitleggen waarom deze these zo wonderlijk is. Eerst moet ik nog wat meer vertellen over waarom ik hier het woord ‘inktschijter’ *per se* wil gebruiken. Het gaat hier niet zomaar om een scheldwoord of een banale provocatie. Integendeel zelfs, het gaat om een *parodiërende* uitdrukking. Ik wil zo schrijven dat iets zichtbaar wordt naast of achter de gangbare ideeën over bureaucratie. Of liever gezegd, ik probeer de banaliteit van die gangbare ideeën met een brede grijns te laten zien en hoop zo op iets te stuiten dat van essentieel belang is voor bureaucratie. Daarbij zit achter die grijns ook een betrokkenheid, een liefde zelfs voor het thema.

Stront – ‘Inkschijter’ is mijn vertaling van de Franse uitdrukking *chieur de l’encre*. Deze term werd in de negentiende eeuw gebruikt om mensen aan te duiden die geen handenarbeid, maar schrijfarbeid verrichtten. Bij bijvoorbeeld de grote Franse schrijver Émile Zola kom je de uitdrukking een paar keer tegen. Ook is het een woord dat een bepaalde

populariteit in het Franse Bargoens (*argot*) kreeg. Alleen mensen die werk uit hun handen lieten komen, bijvoorbeeld boeren, timmerlieden of schoenmakers, deden iets wat respectabel kon worden genoemd. Mensen die daarentegen hun tijd vermeden met schrijven, werden vaak geminacht. Hun leven bestond immers – en nu draai ik er niet, zoals gebruikelijk, omheen – uit het produceren van *stront*. Voorbeelden van dergelijke *stront*: notulen, kopieën, rapporten, circulaires, jaarverslagen, aanmaningen en dwangbevelen. Allemaal *stront* en niets anders dan *stront*. Niemand, ook de schijters zelf niet, die deze *stront* aangenaam vond.

Precies dit – en niet de saaiheid – is essentieel voor iedere reflectie over bureaucratie. In die bureaucratie gaat het nooit om een samenbundeling van activiteiten die fijn of aangenaam worden gevonden of die hoog in aanzien staan. Toch is er nauwelijks debat over de vraag of we zonder die activiteiten kunnen. Ze lijken, zo houdt men ons voor, net zo noodzakelijk te zijn als poepen. Het liefst praten we er dus niet over. Het is te alledaags. Te banaal. Te onvermijdelijk. De beroemde slogan van de belastingdienst, ooit bedacht door communicatie- en marketingexpert Martijn Horvath – ‘Leuker kunnen we het niet maken. Wel makkelijker’ –, is wat dat betreft een goede formulering van de onderliggende filosofie. Het is niet leuk wat we doen, wel onvermijdelijk. En wat onvermijdelijk is, moet zo gemakkelijk mogelijk worden gemaakt. We kunnen ook terecht bij wijlen Ad Geelhoed, voormalig jurist en topambtenaar, die ooit gezegd schijnt te hebben dat ‘besturen pijn doen is’.² Pijn toebrengen is niet leuk, maar wel onvermijdelijk. Anders gezegd, de inkschijters zelf weten verdomd goed dat hun aanwezigheid in de wereld, in onze wereld, net zo onaangenaam en onvermijdelijk is als *stront*.

Nogmaals, de associaties met *stront* zijn hier niet uit de lucht gegrepen. Wie niet overtuigd is, verwijs ik naar de talen om ons heen. Een *chieur* of *chieuse* is in Frankrijk een man of vrouw die onaangenaam is, iemand voor wie men zich schaamt, maar ook iemand die irritant en vervelend is. Het verwante woord *chier* is vulgair, komt van het Latijnse *cacare* en betekent ‘schijten’. We kennen ook in andere talen equivalenten van de inkschijter: *Tintenscheisser* in het Duits, *catagintás* in het Spaans of *inkshitter* in het Engels. Het wordt tijd dat het Nederlands ook een dergelijk woord kent.

Het schrijf- en rekenwezen – Goed, de toon is nu wel gezet. Ik zal hier niet als een kat om de hete brij heen draaien. Wie bureaucratie bediscussieert, heeft het niet over saaiheid of monotonie, maar over brand, stront en pijn. Dat lijkt overdreven, maar besef dan nog eens hoezeer inkt met macht is verweven. Wee je gebeente als je de stront van de inkschijter negeert. Immers, als het om de echte inkschijter gaat, geldt maar één wet: wie schrijft, die blijft. Een inkschijter is een mens die zijn sporen weet achter te laten.

Max Weber, de grootste bureaucratietheoreticus, wist dat al. Hoe ontwikkelder het ‘schrijf- en rekenwezen’ is, zo stelt hij, hoe sterker het centrale gezag.³ In het oude Egypte beheersten de schrijvers het dagelijks bestuur. In Oud-Perzië was het niet anders. Daar hadden ‘rekenambtenaren met hun aan tradities gewijde geheimkunst’ grote invloed op het dagelijks bestuur. ‘Je inbeelden dat bureaucratie een relatief recente institutie is’, schrijft de Amerikaanse filosoof Lewis Mumford, ‘betekent dat de annalen van de antieke geschiedenis geïgnoreerd worden.’⁴ Een eindje verderop, als hij schrijft over de geweldige prestaties van de Egyptenaren en de Romeinen, voegt hij er het volgende aan toe:

Het belang van deze bureaucratische link tussen de bronnen van de macht, de goddelijke koning en de reële menselijke machines die het constructie- en destructiewerk uitvoerden kan nauwelijks overschat worden, temeer omdat het de bureaucratie was die de jaarlijkse belastingen en bijdragen inde waarmee de nieuwe sociale piramide ondersteund werd en waarmee dwangmatig mankracht verzameld werd om zo de nieuwe mechanische fabriek te vormen. De bureaucratie was in feite een derde type van de ‘onzichtbare machine’, naast de leger- en arbeidsmachine, en was een integraal onderdeel van de totale structuur.⁵

In het Westen vervulde de kanselier, het hoofd van de schrijfkamer (*Schreibstube*), een doorslaggevende rol in het bureaucratische apparaat. Oorspronkelijk was de *cancellarius* de persoon die in Romeinse gerechtshoven vlak naast het hekwerk stond waarachter de verdachte zich bevond. Later leek hij meer op wat je nu een secretaris zou noemen, iemand die in geheime afzondering (*secret*) zijn schijtwerk deed. Het woord ‘kanselier’ heeft, net als ‘secretaris’, deze etymologische link met

geheimhouding en afzondering. Het Latijnse woord voor dat hekwerk in de gerechtshoven is *cancella*. Later werd die *cancella* de door een hekwerk of tralies (*cancelli*) afgezonderde plek in de kerk waar het altaar en het koor zich bevonden. In principe mocht het publiek daar nooit komen. Nog weer later kreeg het woord *cancellare* ook een meer metaforische betekenis: het hekwerkje dat je krast over een stuk tekst dat je onzichtbaar wilt maken. ‘Cancelen’ betekent nog steeds ‘schrappen’ of ‘doorhalen’.

Wat we hier dienen te begrijpen zijn twee zaken. In de eerste plaats hangt er van meet af aan een sfeer van geheimzinnigheid over de activiteit van de inkschijter. Zijn plek is de afzondering, zijn droom de onbegrijpelijkheid. In de tweede plaats laat de inkschijter vanuit die afgezonderde onbegrijpelijkheid sporen achter, meestal in de vorm van een tekst die, wanneer dat nodig is, heel makkelijk weer weggeveegd of doorgehaald kan worden. Alsof het om stront gaat die je moet doorspoelen. Die teksten zijn stront, omdat ze in al hun geheimzinnigheid ergens tussen noodzakelijkheid en overbodigheid in balanceren. Het is even noodzakelijk om ze te produceren als dat het noodzakelijk is ze irrelevant te maken. Niemand weet daarom precies hoe ernstig een bureaucratisch document moet worden genomen. Er is altijd de mogelijkheid dat iemand zegt dat het geschrevene niet bestaat of simpelweg genegeerd of gecanceld kan worden. Bureaucraten zijn mensen die dingen zeggen die ze niet schrijven en dingen schrijven die ze niet zeggen. Daarmee veroorzaken ze een hoop onwetendheid. Precies die onwetendheid vormt hun machtsbasis. Wat er staat, is niet van belang. Dat het er staat, is wel van belang.

In weerwil van zijn geheimzinnigheid – en dit is precies het wonderlijke van de these die ik hier zal verdedigen – luisteren we tegenwoordig allemaal naar secretarissen, kanseliers en klerken. Het maakt niet uit of we voor onszelf werken, in dienstverband werken of helemaal niet werken – onvermijdelijk dringt de schrijfkamer zich aan ons op. Natuurlijk, we verachten hen – het gaat uiteindelijk om inkschijters – maar we kunnen ze niet weggummen of wegspoelen uit ons leven. Ze zijn net zo onuitwisbaar als Oost-Indische inkt.